

Мр Драгица Бурашевић-Миљевић

ЈЕДАН МАЛО ПОЗНАТИ ОПИС ЦРКАВА И МАНАСТИРА У ЦРНОЈ ГОРИ

У Црној Гори још увијек не постоји исцрпна историографска оцена путописа и бележака који су о њој оставили странци у XIX веку.

Јегор Петровић Ковалеvски (1811-1868) руски геодетски инжењер, стицајем историјских околности постао је познати дипломата. Три пута је боравио у Црној Гори (први пут 1838. године) и читаву је обишао сабирајући податке о њеним географским, минералoшким и економским особеностима историјским и културним. Резултате истраживања је публиковао у књигама:

Егор Ковалевский, Четири мьсяца въ Черногории, С. - Петербургъ 1841. 151 S., 2 Taf. и 1 Карте.

Ковалевский Егор Петрович, Собрание сочинений.- Издание И. И. Глазунова. Томъ IV. Черногория и словянския земли. С. Петербургъ 1872, VIII, 371 S.

Ковалевский Е. П., Черногория и словянския земли. Съ рисунками и картою. С. Петербургъ 1873. Типография Глазунова.

Дело Ковалеvског само спорадично се појављује у библиографијама¹ а на основу његовог бављења у Црној Гори и радова који се на њу одnose, објављено је неколико чланака у новије вријеме.² Аутори који су се

¹ П. А. Ровински, *Црна Гора у својој прошлости и садашњости*, том IV, кв. 1, Библиографија, Цетиње 1991, стр. 100-101.

² Између осталих то су чланци:

њиме бавили задржали су се на утврђивању основних библиографских података или су тек нагостили ширу проблематику која је обухваћена његовим радовима. Разумљиво, интересовање је привлачила његова дипломатска активност, а успутне белешке настале за време његовог бављења у Црној Гори нису коментарисане. Захваљујући преводу који је урадио Марко М. Мартиновић, суд. п. пук. у пензији, на Цетињу 1. јула 1951. године и који се налази на Историјском институту Црне Горе³, можемо да укажемо и на његово виђење црква и манастира.

Без претензија да откривамо прве значајне прилоге који се могу уврстити у историјат изучавања манастира са простора данашње Црне Горе, сматрамо ипак да ово дело заслужује пажњу по томе што Коваљевски или спомиње или даје опис низа споменика. Подаци које износи од несумњивог су значаја за историју уметности јер употпуњују наша знања, нарочито за историју манастира. На први поглед уочљива диспропорција у приказивању појединих манастира и црква може се објаснити његовом добром упућеношћу у значај појединих споменика, тако да оним већим и важнијим даје предност (деталније их описује) а мање само узгред бележи. Упркос слабостима којих, свакако, има у неким описима, Коваљевски је у свом времену одиграо улогу доброг информатора. Сигурно, имао је претходна знања али, на жалост, данас не знамо његове изворе.⁴

Вредност белешки Јегора Петровића о Црној Гори садржана је, поред осталог и у томе, што они могу да послуже као извор за изглед манастира а узимајући у обзир промене на споменицима које су настале од времена његовог боравка у Црној Гори до наших дана.

Јевто М. Миловић, *Аусџирски извјештај о посјети Црној Гори руској рударској кадетана Јеџора Коваљевског*, Историјски записи, 1949, II, књ. III, 5-6, стр. 248-259.

Бранко Павићевић, *Меморандум Јеџора Коваљевског о Црној Гори 1838. године*, Историјски записи, 1967, књ. XXIV, 2, стр. 213-228;

Радоман Јовановић, *Мисија Ј. П. Коваљевског у Црној Гори 1854. године*, Историјски записи, 1968, XXI, књ. XXV, 1, стр. 22-48:

³ Коваљевски, *Црна Гора и словенске земље*.- Библиотека Историјског института Црне Горе, фонд архивско-мемоарске грађе, фасцикла 26.

(Надамо се да овај рукопис неће дуго чекати на приређивача и издавача).

⁴ Као потврду за рано интересовање у Црној Гори за цркве и манастире и потребу њиховог описивања, подсећамо на још увек нерасветљено питање о томе шта је било са Његошевим описом ових грађевина, који је извесно постојао али још увек није пронађен. Види П. Шоћ, *Његошев опис стјарих црква и манастира*, Весник православне цркве VI/1955, 150, 15.IX, 4.

Већина споменика на подручју Црне Горе у XIX веку, уочава то сасвим тачно Коваљевски, не представљају особита уметничка дела. Цркве су ниске и неизгледне, њихове форме носе на себи печат времена у којем су господарили Турци а они нису били обазриви према хришћанским богомољама. Ипак, пажњу писца нису промакле ни те мале цркве, чак исказује извесно дивљење према њима и њиховој историји.

"На путу смо наилазили на многа села и на још више цркава; али, каква ли су ова села, какве ли цркве?... Цркве су већином без свештеника и без црквених утвара; ипак се у њима служи летурђија, и те како свечана и још како вас погађа она овдје, из уста једног свештеника, који тек што је оставио своје рало, с којим у зноју лица зарађује насушни хлеб, или оружје, којим брани права и слободу повјереног му племена (свештеник је овдје и војвода и сердар); како је, велим, свечана оваква служба божја пред усамљеном иконом Спаситеља, у маленој, готово разваљеној цркви, кроз чије се зидове види ова дивља, величанствена природа а често и неко турско утврђење, увијек спремно, да упери своје топчиће онамо, гдје је скуп људи гушћи..."⁵

У V поглављу књиге *Четири мјесеца у Црној Гори*. (писано у 1841. г.), неколико узгред забележених редака посветио је манастиру Кому: "...Превала и Жупа су нам остале улијево; у том истом правцу доста јасно се видио невелик манастир; он је сада празан као и раније, али се назад осам година био гласнуо свечаном молитвом послјије дуготрајног мртвила; тада је у њему архијереј турске Албаније вршио посвећење садањег владике у чин архимандрита, јер се није могао одлучити, да путује у унутрашњост Црне Горе".⁶

Успутне белешке односе се на још неке цркве у Црној Гори. Наводимо међу њима манастир Ђелију Пиперску чији је значај без сумње и сам Коваљевски уочио, претпостављам из својих претходно стечених знања о Црној Гори: "... Ово је један стари, а послјије Острога и манастира Мораче, и један од најбољих очуваних манастира, са неколико ћелија, лијепом црквом, једним монахом, грубим чуварем црквене светиње и два служитеља манастирска. Неприступност самог положаја и храброст сусједа Мартинића, спасила је манастир да га не разруше Турци, који су га неколико пута опсађивали..."⁷

⁵ Коваљевски, *Црна Гора и словенске земље* (превод М. Мартиновић), стр. 49.

⁶ Најобимнија стара литература везана за овај манастир налази се у *Историји Црне Горе*, Титоград 1971, том, II, књ. 2.

⁷ Коваљевски, н. д., 61.

За историјску и археолошку науку занимљива су размишљања Јегора Коваљевског о *Дукљи*. Његов утисак о боравку на том локалитету је упечатљив, нарочито опаска: "...Забрављен, до данас не посјећен ни од једног путника... Диоклецијанов град се сачувао од заједничког дјеловања људи и времена". На крају описа римског града, аутор тачно закључује: "Као да је Дукља била изненада напуштена од својих житеља!"

"Главни манастири су они на Цетињу, Острог и Свети Стефан. Овај последњи је подигао краљ Вукан Немања, у Морачкој нахији или у области Мораче. Затим постоји други у Стањевићу, у општини Будва..." Овако је о својим утисцима у Црној Гори писао енглески путописац Вилкинсон 1844. године. О тим великим манастирима писао је и Рус Коваљевски, који је манастиру Острогу посветио осму главу свог дела из 1841. године. У опису доње и горње цркве он не иде даље од онога што су о манастиру оставили и други писци који су разним поводима боравили у Црној Гори током XIX века и од којих потиче назив "словенски Јерусалим" за овај гласовити споменик. Коваљевски износи утиске странца збуњеног пред призорима на које је наишао у манастиру који "вас плијени својим положајем". Наводећи легенду о настанку манастира каже: "...овдје се одморио Василије, којега Црногорци поштују као свеца. А како је он допро до ове стрмени, и како је могао голим својим рукама да уреди ово обиталиште рада и тишине, коју је судбина одредила - предање је о томе тамно. Нагађања не смију да се косну светиње..."⁸ На страни 50 је опис црквице: "у којој почива тијело светог Василија сиромашна је и тијесна: једва да у њој може стати 20 душа. Сребрне плочице са сликама руку, ногу и очију, који су заступништвом Светога били излијечени од разних болести - то је једина манастирска ризница; ту у предњем дијелу пећине има и неколико ћелија, ту је и бунар за воду, који је опсађенима служио као врло важан уређај; даље, унутра, непроницљив мрак; десетак корака навише - још двије ћелије. Старац од седамдесет година једини је житељ и чувар светиње у горњем манастиру; пет корака подножја на крају пећине, на којем се човјек може држати, али не и шетати, чине једини простор, гдје он може да удише прољећни ваздух. Једном ријечју, круг његовог пословања је врло узак, како у правом, тако и у преносном смислу те ријечи. И поред живописности положаја овог манастира, ја нијесам могао да у њему дуго останем, те сам се, оставивши старца-чувара и црквене ластавице, да се лијепе по његовим ћошковима, преселио у доњи манастир; ту је више простора за ноге."

⁸ Н. д., 49.

Коваљевски описује подробно још један велики манастир. Ждребаоник. Не без разлога он истиче старину и важност овог споменика Јер, и у његово време били су посебно уважавани управо они манастири који су могли да докажу своју старину. У духу општег народног веровања он оснивање манастира приписује Немањићима. А у опису Ждребаоника интересантне су, с гледишта историје уметности, опаске које се односе на употребу делова са старе цркве при подизању новог храма. Ово је било уобичајено на многим споменицима у Црној Гори, али недовољно уочено од старих описивача. Занимљиво са становишта данашње науке јесте његово уочавање недостатка бриге о археолошким налазиштима а која у себи крију многе податке од значаја за историју а који су и у оно време занемарени. На жалост, и данас стање није много боље. Сматрамо зато да ће бити интересантно да читав опис који је садржан у глави IX под насловом *ЖДРЕБАОНИК*, цитирамо:

"... Много вјекова, много народа је прошло преко рушевина, које покривају овај крај; многи су их подигли из прашине, али још чешће бацали у прашину; сваки вијек је ставио на њих свој печат, а сваки народ своју руку. Као примјер узимам манастир Ждребаоник, у који сам се уселио и с којим би требало да почнем сходно прописима правих туриста, али ја није-сам преимућствено путник. - Манастир се састоји из једне сеоске куће, недавно саграђене, и цркве: ова је значајна због своје старине. Њу је први пут подигао српски краљ Св. Стеван: ово се може утврдити доказима, који се налазе у Морачком манастиру; темељ, врата и многи украси су сачувани од времена а остало су разрушили и уништили ратови, који су стално пустошили овај крај још од времена српских краљева до данашњег дана; огромна величина и брижљива израда појединог камена, особито врата, запрепашћују дошљака; а још ће се више запрепастити кад угледа неке од ових прекрасно израђених комада, како су уметнути без икаквог разуме-јевања и ма гдје било, у зидовима недавно и невјешто приграђеног дијела цркве. - Још није прошло ни десетак година од како је црква обновљена и одгонетку овоме је лако наћи; ево је: на четири километра одавде стоје развалине једног здања прекрасног и величанственог, судећи по остацима. Да ли је ово био идолски храм из доба Константина и Јелене или тврђава? Остављам да то испитају археолози, али савјетујем, да похитају, јер су много већи дио разнијели околни житељи за домаће сврхе: свакако могу потврдити, да на заосталом камењу нема никаквих натписа, бар мени разумљивих; истина, на једној плочи се налази нека брчкотина, која је по мом мишљењу произашла приликом неког пада ове плоче; на западном зиду се види нешто налик на удубљење; у многим комадима су издубљене рупе, које су по мом коначном схватању служиле за металне спојеве здања, али овога је већ доста за једног искусног археолога; зато ће он, као по писмену, испричати прошлу историју овог краја, који нас тако занима.

Неба ради, похитајте овамо поштовани археоложе, похитајте у Дукљу, обилна жетва вам овдје предстоји.

Баш овим камењем је обновљена садашња црква. Оно је било одвећ велико; мјештани се нијесу могли довити, како да пренесу у цјелости ово камење, па су га како било ломили, а они комади, које је случај поштедио и сада лијепо изгледају у невјештој приградњи здања. Ко може јемчити, да ови сачувани остаци из доба Св. Стевана, у сваком случају бар неки од њих (други су врло прости и још више потврђују податке из мог закључка) нијесу узети из развалина, које сам описао, познатих овдје под именом *Сиџа*, и које сам на мапи обиљежио... Околности, при којима је обновљена овдашња црква такве су, да о њима треба нешто рећи, тим прије, што оне јасно карактеришу становништво које је било подведено под један општи ниво страха од смрти и заборава прошлости, макар каква она била. Назад двадесет година куга је опустошила овај крај. Народ се у несрећи обратио Богу, и гле, некоме се у сну јавио Архангел Михаило у свој својој красоти и трубним гласом изрекао: "Обновите остатке цркве, коју је основао Св. Стеван у Ждребаонику, и куга ће уставити свој бич, иначе, сви ћете погинути!" Овај се сан, разумије се, пронио по народу и црква је за кратко вријеме била подигнута из прашине; није било црквених утвара и других украса унутра, нема их ни данас. - Куга је изчезла а са њом и ревност за уређење храма. Прошла је несрећа, а ни помена ни захвалности".⁹

Лета 1841. године Јегор Коваљевски посетио је манастир Стањевиће, који је саграђен почетком XVIII века и који је, заједно са својом црквом Св. Тројице имао важну улогу у збивањима у XVIII и XIX веку. Коваљевски о овом боравишту црногорских владика каже: "...Манастир Стањевићи представља једно народно чудо. Ово је највеће здање у Црној Гори. Дуго времена је служио као сједиште Светог Петра; у то вријеме су се на његовим зидовима красили дугачки топови, који су били отети од Француза и толико пута одбијали нападе својих пређашњих власника. Трагови околних пушкарница су једва примјетни, али су манастирски зидови, ишарани пушчаним мецима, одржани. Манастир Стањевићи лежи на граници Црне Горе и Боке Которске... Пуни мјесец се оглеђивао у прозору и освјетљавао ред соба, са њиховим уским ходницима, малим степеницама навише и наниже, приградњама, преградама, тајним пролазима, као и у нашим древним манастирима. Свуда се осјећала влага давне запушености и примјећивали знаци кварежа. Патоси су на неким мјестима били проваљени и кроз пукотине су се могли видјети подруми, гдје је

⁹ Н. д., 56.

мјесец свјетлуцајући и клизећи по њима, износио на видјело њихову страшну намјену".

Не дуго након боравка Коваљевског у манастиру, у Бокелском устанку против Аустрије 1869. године, ова је грађевина порушена и више никада није обновљена. Како манастир Стањевићи није научно обрађен а припремају се истраживачки радови који ће претходити његовој реконструкцији, опис руског дипломате свакако да више добија на значају.

Јегор Петровић Коваљевски као вредан описивач старина, у свом делу важно место даје манастиру *Морачи*. После података које је у августу 1841. године прикупио у самом манастиру и употебио их на добар начин, дао је и опширан опис манастирског комплекса. Подаци су веома прецизни и драгоцени, пре свега зато што аутор користи методолошки приступ који се од свих његових описа највише приближио савременом схватању историје уметности. Говорећи о изгледу грађевине, он готово да прелази ону границу која одваја учене љубитеље старина од правих, школованих историчара уметности.

"...Манастир пред нама искрсну изненада и неочекивано, када смо већ били на неколико корака од њега. На стјеновитом бријегу Мораче издизала се древна црква, словенске архитектуре, предмет дубоког страхопоштовања и дивљења цијеле Црне Горе, предмет ужаса за непријатеље крста, мјесто чудеса и славе Господње, једини остатак од града српског краља Стевана, који је он саградио, у којему је живио и умро. Несхватљиво: два три отесана камена - то је све, што је остало од велељепног дворца, од читавог града, саграђеног назад 600 година, а Диоклеја стоји као полу-жива! - Освета Турака се потпуно и у неколико махова излила на Морачки манастир; сваки пут, кад су вршили ове рушилачке налете, старали су се, да цркву развале, али су се увијек уклањали под притиском неког страха, гоњени од неке невидљиве силе; тако је ова од свих напуштена светиња, као на прекор хришћанима, спасавала саму себе."

Читајући даље опис манастира уочавамо да је, наравно уз предност дату историји манастира, открио Коваљевски и чисто уметничке поруке, наталожене у црквеној ризници или испољене у црквеној архитектури и унутрашњој декорацији. Можда није претерано рећи да се аутор, дајући место у свом раду положају манастира, стању у којем се налази грађевина, архитектуре, добром опису унутрашњости, опису живописа (уочавајући два његова слоја и његову естетску вредност), не занемарујући важност рукописа и имовно стање манастира, први приближио монографском обрађивању споменика.

"Морачки манастир је основан 6760. године од створења свијета, као што свједочи сачувана повеља, коју је потписао оснивач манастира "Стеван Урош, по милости Божјој Краљ и с Богом Самодржац Србски." Црква је сачувала своје зидове, који су чврсто сазидани од тесане кречњакове сиге; само су донекле пострадали мермерни стубови код улаза и врата, која рездјељују цркву надвоје: "сјајна углачаност ових стубова вјероватно је изазвала грамзивост Турака. Али тако није било у унутрашњем дијелу храма: од велелепности времена српских краљева остао је само гроб краља Стевана, непокретан и неотворен, поред свих напора мухамеданаца и хришћана; ...Гроб је од изглачаног мермера; на њему нема ни слике ни натписа: вјероватно, да је натпис био на посебној металној плочи. Црквена врата, која су дуго била скривена у једној пећини, сада се налазе у цркви на свом пређашњем мјесту и у својој пређашњој љепоти; она су украшена разним узоритим сликама, ванредно вјешто израђеним у мозаику од црног дрвета и слонове кости. Још се неколико живописних слика налази у лијевом притвору олтара и натпис над вратима - и то је све што се сачувало од доба када је црква сазидана; од оловног крова, који је некада служио као чудо, није остало ни трага, а замјењује га дрвени, врло лијепо израђен од кратких угластих букових дашчица. Назад 300 година је ова црква била обновљена и сви њени зидови унутра ишарани сликама светаца и њихових чудеса; овај живопис је остао и до данас; он по својој умјетничкој изради далеко заостаје иза оног, који се сачувао из доба Стеванова и по својој једноставности се може сравнити са живописом, који данас влада у Црној Гори и у нашем Суздаљу. Црква је у виду грчког крста; дјелови су сразмјерни; кубе величанствено... Пребрао сам све што се чувало у цркви, књигу по књигу, листић по листић, заиста су књиге биле већином црквене или духовне, неке су биле давнашње и писане на кожи, друге на пергаменту; само су двије биле свјетовног садржаја..."

Несумњиву научну вредност овог описа учили су и рани истраживачи старина Црне Горе. Нићифор Дучић, на пример, говори о томе како Ковалевић сведочи да је у Морачи 1841. године имао у рукама повељу о подизању храма, који је потписао ктитор. Око 1874. године Дучић већ није нашао овај документ¹⁾ за који руски поштовалац старина наводи: "...Међу разним хартијама нашао сам доста добро очувану повељу о подизању храма, коју је својеручно потписао сам Стеван: то је један уски свитак, дуг до два аршина, као наши старински свици, у којему су са свим по- танкостима описане земље, природне границе, риболови и разне повлас- тиче, које су дароване храму. Према овоме би се рекло, да су посједи срп- ских краљева из Стеванова доба били доста замашни и да је Морачком

1) Н. Дучић, *Морача и Осијроџ у Црној Гори*, Гласник СУД XLIII, Београд 1876, 55.

манастиру поклањана велика пажња. Ово је једна од чињеница, која доказује законитост данашњих посела Црне Горе; оне Црне Горе, која је после пада српских краљева једина сачувала своју независност, своју народност, своју круну, а услед овога и право самобитности, које је древније и законитије од права многих постојећих држава".

Описи манастира и цркава у Црној Гори настали у XIX веку из пера европских научника, путописаца и емисара, заслужују пажњу историје уметности. И без обзира што су знања која нам пружају за науку углавном скромна, сведоче нам о првим покушајима и стварању предуслова за појаву боље обавештених и критичнијих писаца. Стога ови стари текстови завређују исцрпније познавање и проучавање и критичку анализу. Такође, потребно је систематски прикупити податке о споменицима који се налазе растурили по бројним књигама о Црној Гори.

На крају, духовита примедба Коваљевског: "...Не бојте се, нећу вам описивати старине; ја знам да сличне ствари нико не чита; оваква здања треба видјети и по њима изучавати историју њихових времена и житеља...".

Mr Dragica Đurašević-Miljić

UNE DESCRIPTION PEU CONNUE DES ÉGLISES ET DES MONASTÈRES DI MONTÉNÉGRO

Résumé

Yegor Petrovich Kovalievski (1811-1868), ingénieur géodésique russe, grâce au concours des circonstances historiques est devenu un diplomate connu. Il a séjourné trois fois au Monténégro (pour la première fois en 1838) et il en a parcouru recueillant des données sur ses caractéristiques géographiques, minéralogiques et économiques. Il a publié les résultats de ses recherches dans quelques livres.

Cet ouvrage a pour sujet les observations de Kovalievski faites en passant sur les églises et les monastères au Monténégro. Dans son oeuvre "Le Monténégro et les pays slaves" Kovalievski mentionne ou fait description d'une série des monuments - des églises et des monastères. Les données qu'il en donne sont d'une grande importance pour l'histoire de l'art et plus particulièrement pour l'histoire des églises et des monastères au Monténégro.

La valeur des notices de Kovalievski se manifeste aussi dans leur rôle de source selon laquelle on peut reconstituer l'aspect des monastères prenant égard aux changements faits après son séjour au Monténégro jusqu'à nos jours.